

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

**Інститут історії, етнології та права
Кафедра всесвітньої історії**

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: РЕФОРМИ С.Ю. ВІТТЕ

студента 4 курсу ВІП групи
Галузь знань 0203 Гуманітарні науки
Спеціальності 6.020302 Історія*
Варгатово Андрія Дмитровича

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Ніколіна Інна Іванівна

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали та прізвище)

Члени комісії _____
(підпис) (ініціали та прізвище)

(підпис) (ініціали та прізвище)

(підпис) (ініціали та прізвище)

ЗМІСТ

Вступ.....	2
Розділ I. «Система» С.Ю. Вітте – програма модернізації Російської імперії	11
1.1. С.Ю. Вітте – реформатор епохи контрреформ	11
1.2. Програма 1893 року і завдання індустріалізації Росії	17
1.3. Програма 1899 року і роль іноземного капіталу	24
Розділ II. Реформування С.Ю. Вітте економічного сектору Російської імперії	28
2.1 Проведення С.Ю. Вітте фінансової реформи: суть та наслідки	28
2.2. Залучення іноземного капіталу та податкова політика	33
2.3. Російський капітал та Середня Азія і Близький Схід	36
Розділ III. Роль С.Ю. Вітте в розвитку промисловості країни	40
3.1. Торгово-промислове та робітниче законодавство С.Ю. Вітте	40
3.2. Модернізація транспортної системи Російської імперії С.Ю. Вітте	46
3.3. Розвиток торгового ринку Росії. Протекціоністська політика С.Ю. Вітте	51
Розділ IV. Модернізація російського села та професійної освіти.....	59
4.1. Спроба модернізації російського села міністром фінансів С.Ю. Вітте	59
4.3. С.Ю. Вітте – фундатор професійної освіти в Російській імперії	66
Розділ V. Політичні перетворення і парламентаризм	70
Висновки	79
Список використаних джерел та літератури	83

ВСТУП

Значення та масштаби історичної ролі С.Ю. Вітте можуть порівнюватися з особою іншого видатного реформатора початку XX ст. П.А. Столипіна. В історії Росії кінця XIX – початку XX ст. особа С.Ю. Вітте займає важливе місце. Керівник міністерства шляхів сполучення, багаторічний міністр фінансів, голова Комітету міністрів, член Державної ради – такі основні службові посади, на яких він здійснював свою реформаторську діяльність.

Актуальність обраної теми обумовлена необхідністю комплексного аналізу державної, політичної та економічної діяльності С.Ю. Вітте, його ролі в переломний момент для російської історії, впливу на розвиток економіки держави на рубежі XIX-XX ст., укріпленню фінансової системи і міжнародного становища Росії. Тому всебічне вивчення державної, політичної та економічної діяльності С.Ю. Вітте, як великого державного діяча та реформатора, має велике значення для оцінки роботи сучасних державних діячів.

Актуальність дослідження посилюється ще тим, що в енциклопедичних виданнях радянського періоду ім'я С.Ю. Вітте згадується дуже скупо, небагатослівно. Але за останні роки особа С.Ю. Вітте стала викликати інтерес, що є кращою оцінкою його діяльності.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі джерельних матеріалів та літератури комплексно дослідити, і систематизувати державну, економічну та політичну діяльність С.Ю. Вітте, виявити основні уроки та тенденції цього досвіду, показати його значення в сучасних умовах.

Реалізація мети дослідження конкретизується таких **завданнями**:

- охарактеризувати С.Ю. Вітте як особистість, громадського діяча, політика та реформатора;
- висвітлення поняття «системи Вітте» як програми модернізації Російської імперії;
- з'ясувати економічне становище Росії напередодні реформ;
- визначити роль С.Ю. Вітте в реформуванні економічного сектору Росії;
- дослідити спробу модернізації російського села міністром фінансів С.Ю. Вітте;
- показати С.Ю. Вітте як одного із фундаторів професійної освіти в Російській імперії;
- проаналізувати вплив реформ на економічне та політичне життя Росії;

- дослідити його ролі в створенні Маніфесту 17 жовтня 1905 р. та розкрити його діяльність на посаді прем'єр-міністра Російської імперії.

Об'єктом дослідження є реформи С.Ю. Вітте, та їх вплив на соціально-економічне та політичне становище Російської імперії в кін. XIX – поч. XX ст.

Предметом дослідження визначено реформаторську діяльність С.Ю. Вітте із здійснення економічних, освітніх та аграрних перетворень в Російській імперії.

Хронологічні рамки дослідження (1892-1906 рр.) визначенні реформаторською діяльністю С.Ю. Вітте на різних державних посадах. Умовно, їх можна поділити на такі періоди:

Перший період – 1892 р. – серпень 1905 рр. Це найбільш плідний період діяльності С.Ю. Вітте. Впродовж 11 років він очолював міністерство фінансів і визначав зовнішню та внутрішню політику країни, його позиція була дуже важливим аргументом під час вирішення будь-яких державних питань, оскільки будь-яке питання залежало від можливостей бюджету, який знаходився у віданні міністерства фінансів. В цей період, завдяки діяльності С.Ю. Вітте, відбувалося економічне піднесення Росії.

Другий період – вересень 1903 р. – вересень 1905 р. В цей період С.Ю. Вітте займав посаду голови Комітету міністрів, яка не грала ніякої важливої ролі в системі управління Російської імперії. Тому в роботі цей період згадується поверхово.

Третій період – жовтень 1905 р. – квітень 1906 р., коли С.Ю. Вітте очолював створену ним же Раду міністрів. На посаді голови Ради міністрів Російської імперії С.Ю. Вітте продемонстрував дивовижну гнучкість і здатність до лавірування, виступаючи в надзвичайних умовах революції то безжальним охоронцем самодержавства, то майстерним миротворцем.

Методологія дослідження базується на фундаментальних принципах історизму та об'єктивності. Перший дав можливість визначати реалістичність думок сучасників С.Ю. Вітте, незважаючи на суб'єктивність їх поглядів. Принцип об'єктивності дозволив критично підійти до аналізу історіографічних надбань та по-можливості об'єктивно висвітлити дану проблему. Відповідно до мети і завдань використовувалися загальнонаукові та спеціально історичні методи. Зокрема, аналітичний та узагальнюючий, конкретно-пошуковий метод (аналіз і систематизація джерел з теми), критичний метод (виокремлення з маси різнопланових джерел і літератури конкретно-історичних фактів), історико-статистичний

(встановлення показників розвитку економіки внаслідок реформ С.Ю. Вітте), діалектичний (висвітлення подій та їх наслідків через причинно-наслідкові зв'язки з урахуванням обставин часу).

Історіографія дослідження. Особистість С.Ю. Вітте як реформатора є об'єктом вивчення істориків впродовж багатьох років, особливо великий вклад у дослідження реформаторської діяльності С.Ю. Вітте зробили сучасні російські історики. Доцільно виділити такі періоди вивчення даної проблематики: дореволюційний, радянський, сучасної російської та вітчизняної історіографії.

Дореволюційна історіографія багата дослідженнями, в яких висвітлюються різноманітні сторони фінансово-економічної та торгово-промислової політики самодержавства, аналізуються питання кредиту, бюджету, податків. Авторами праць загального характеру, в яких згадується реформаторська діяльність С.Ю. Вітте були П.І. Мігулін [85], М.І. Боголепов

Цінність у вивченні стратегії реформ С.Ю. Вітте мають праці Н. Диніельсона [65], Л. Воронова [61], які були противниками форсованого розвитку промисловості. Г. Бутмі, в свою чергу, виступав проти введення в Росії золотого монометалізму [53, 54]. Прихильником підтримки політики С.Ю. Вітте в галузі сільського господарства був С. Шарапов, який також виступав проти залучення іноземного капіталу [109].

Особливий інтерес викликає праця П. Струве, який був прихильником курсу реформ С.Ю. Вітте, тому він підтримував політику протекціонізму, яка в деякій мірі передбачала контроль державою економічного сектора країни [104]. Митна політика С.Ю. Вітте коментується і в працях В. Бранда [51] та В. Вітчевського [58].

Значний вклад у вивчення митної справи в кінці XIX – на початку XX століття здійснив професор М. Соболев, його думка про те, що міністерство фінансів С.Ю. Вітте митною політикою насамперед переслідувало фіскальні цілі, викликала гостру дискусію в історичній науці [101, 102].

Л.М. Воронов детально розкрив механізм залучення іноземного капіталу в Росію, вказавши на негативну і позитивну роль цього процесу [61]. Академік І.І. Янжул – засновник російської фінансової науки, вважав інтенсивне залучення іноземних капіталів як перемогу Росії [31].

У цілому сучасники С.Ю. Вітте не змогли відкинути суб'єктивізм в оцінці його реформаторської діяльності, їх праці є дуже критичними у відношенні до постаті С.Ю. Вітте. Хоча в той період з'явилося і багато праці, які позитивно оцінювали діяльність С.Ю. Вітте, відзначаючи його заслуги перед державою [104].

У радянській історіографії інтерес до реформаторської діяльності С.Ю. Вітте значно виріс. В цей період виходить велика кількість наукових праць, монографій, статей, автори яких детально вивчають основи фінансової політики, проблеми індустріалізації, аналізують причини згортання реформ модернізації Росії. Ставлення істориків до реформаторської діяльності С.Ю. Вітте було в переважній більшості однозначним, відзначаючи його професіоналізм та організаторські якості, історики розглядали його як прихильника консервативно-монархічного табору, який прагне якою ціною зберегти самодержавство.

Період діяльності С.Ю. Вітте на посадах міністра шляхів сполучення та фінансів досліджений істориком Б. Ананьїчем. Він справедливо відзначив, що до вступу на посаду міністра фінансів С.Ю. Вітте не мав програми модернізації Росії [39]. На його думку, зміни в поглядах С.Ю. Вітте, від прихильника патріархальних відносин до ідеолога програми економічних реформ, відбулися на посаді міністра фінансів. Заслуговує на увагу праця Б.В. Ананьїчева, яка присвячена фінансовій політиці та історії фінансових відношень, у ній розглядаються різні аспекти формування банківської системи, рух капіталів під час проведення російських кредитних операцій закордоном [38].

Великий інтерес викликають праці В.І. Бовикіна, який детально дослідив питання характеру російського капіталу, розвитку банків та формування фінансового капіталу. Ним вивчені також проблеми розвитку промисловості та монополій в кінці XIX – на початку XX ст. [44; 45].

На увагу також заслуговує колективна монографія «Криза самодержавства в Росії (1895-1917 рр.)», яка була підготовлена групою істориків на чолі з В.С. Дякіним [78]. Автори аргументовано підкреслюють, що на початку XX ст. економічна політика уряду набула одностороннього і суперечливого характеру. З одного боку, уряд сприяв розвитку промисловості за рахунок інтенсивного будівництва залізниць, росту банків та залученню іноземних капіталів, а з другої – будь-якої цінною намагався зберегти відсталу політичну систему [78].

Необхідно зауважити, що в радянський період питаннями, пов'язаними з вивченням митної політики, а також роллю іноземного капіталу для Росії кінця XIX – початку XX століття практично не займалися. Але Л.М. Марков вперше спробував осмислити розвиток митної служби в Росії та ролі міністерства фінансів на чолі С.Ю. Вітте [82].

Роль С.Ю. Вітте у формуванні аграрної політики широко розкрита в монографії М.С. Симонової, в якій С.Ю. Вітте характеризується як фундатор нової аграрної політики [98]. Діяльність С.Ю. Вітте, але уже як дипломата, детально висвітлена в монографії А.В. Ігнат'єва [71]. Що стосується праць В.І. Леніна, то у них він негативно висвітлює постать С.Ю. Вітте, називаючи його «великим акробатом» чи «міністром клоуном» [80, 81].

Підсумовуючи радянський період історіографії зазначимо, що існування жорсткої цензури наклало значний відбиток необ'єктивності на ті нечисленні праці, що вийшли друком в цей час, більшість з них характеризуються інертністю у вивченні проблем, пов'язаних із постаттю С.Ю. Вітте.

Для сучасної російської історіографії характерний стійкий інтерес до вивчення постаті С.Ю. Вітте. Серед багатьох праць потрібно виділити колективну монографію істориків на чолі з А.П. Кореліним під назвою «Російські реформатори». У цій праці С.Ю. Вітте розглядається вже не як ворог революції і реакційний політик, а як неординарний реформатор, який багато зробив для економічного піднесення Росії [92].

У свою чергу дослідник А. Боханов справедливо відзначає, що особливість політичної долі С.Ю. Вітте полягає в тому, що впродовж всієї його політичної кар'єри будь-яка його ініціатива відігравала важливе значення для розвитку країни, а його програма економічного перетворення побудувала в Росії ринкову економіку [48; 49; 50]. Проблеми залучення іноземного капіталу досліджені в працях В.І. Бовикіна [44; 45], Б.В. Ананьичива [36, 37, 40]; питання, пов'язані з проведенням грошової реформи – в працях А.І. Буковецького [84], В.Е. Власенко [59].

В.С. Дякін в своїх публікаціях висловив незгоду із звинуваченнями в бік С.Ю. Вітте, за якими його фінансова політика призвела до занепаду селянського господарства [68; 69; 70]. Дуже великий резонанс викликали праці і В. Сироткіна, який посилаючись на особисті дослідження та праці Н. Валентинова-Вольського дійшов висновку, що більшовики, критикуючи реформи С.Ю. Вітте, запозичили їх ідеї для проведення НЕПу. Кидається в очі і

те, що навіть чиновники, які займалися проведенням реформ разом з С.Ю. Вітте, а пізніше з В.І. Леніном часто були одними і тими ж самими людьми [99; 100].

Такі історики як А.П. Корелін і С.А. Степанов відзначають, що сучасна Росія стоїть перед вирішенням проблем столітньої давності. Оцінюючи вклад С.Ю. Вітте в процес модернізації Росії, вони вважають, що позитивні наслідки більшості реформи є безсумнівні [75; 76; 77]. Серед інших праць сучасного періоду, які носять загальний характер чи присвячені окремим проблемам життя та діяльності С.Ю. Вітте можна виділити праці А. Дейкіна [66], Р. Белоусова [43], Т. Юдіной [113]. Зауважимо, що вони значно розширили пізнавальний аспект теми, адже сучасні дослідники наповнюють свої праці унікальним фактичним матеріалом, статистичними даними, архівним матеріалом.

Що стосується української історіографії, то вона також зробила свій внесок у вивченні реформаторської діяльності С.Ю. Вітте. До сучасних наукових розвідок потрібно віднести дослідження В. Роєнко, Л. Добрика, Л. Добніна, які аналізуючи фінансову реформу С.Ю. Вітте, роблять висновок, що вона сприяла стабілізації курсу російського рубля [67, 90]. Дослідниця З.Священко проаналізувала концепцію модернізації російського села С.Ю. Вітте, його ставлення до селянського станового ладу, селянського управління та суду [95].

Американська історіографія характеризує С.Ю. Вітте як видатного політичного діяча кінця XIX – початку XX ст., який здійснював «модернізацію» та «індустріалізацію» Росії. Великий внесок в дослідження економічної політики Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. зробив американський історик німецького походження Теодор фон Лаеу. На його думку, С.Ю. Вітте був єдиним міністром в російському уряді, який міг провести модернізацію Росії. Також дослідник відзначив, що С.Ю. Вітте велике значення надавав суспільній думці, дискутуючи зі своїми політичними опонентами на сторінках різних газет та друкуючи там свої доповіді та записки зрозумілою для читача мовою, щоб отримати від нього підтримку. Але Теодор фон Лаеу зробив висновок, що спроби отримати підтримку з боку російського суспільства провалилися через нерозуміння ним політики С.Ю. Вітте із залучення іноземного капіталу та аграрних перетворень [115]. Американський дослідник С. Маркс досліджував будівництво Транссибірської магістралі, і зробив припущення, що С.Ю. Вітте не підтримував достатньо самостійний розвиток капіталізму, а намагався поставити його на службу державі. С. Маркс назвав його «самодержавним капіталізмом», який в російському суспільстві не

отримав схвалення, так як вів до руйнації традиційного способу життя [114]. Ще один американський історик А. Рібер досліджував уже управлінський стиль роботи С.Ю. Вітте, відзначав, що він завжди знаходився в контакті із представниками промисловості та торгівлі, знаючи про їх інтереси та проблеми [116].

Зауважимо, що на сьогоднішній день необхідно приділити увагу тим аспектам реформаторської діяльності С.Ю. Вітте, які в свій час не отримали належної уваги. До них слід віднести: проблеми розробки і здійснення програми економічних перетворень, визначення ступеня впливу іноземного капіталу на розвиток економіки країни, роль фінансової системи Росії в економічному піднесенні 1890-х рр., еволюція поглядів реформатора на питання, які стосуються проблеми формування і здійснення торгово-митної політики Росії. Ці обставини зумовили бажання у автора досліджувати саме цю тему, адже лише в комплексному висвітленні всіх питань, про які йшла мова вище, можливо дати об'єктивну оцінку реформаторській діяльності С.Ю. Вітте.

Дана дослідницька робота базується на великій кількості джерел, саме тому виокремимо наступні їх групи, кожна з яких має свої специфічні особливості.

До першої групи джерел автор відносять документи законодавчого характеру, офіційно-нормативні документи [24]. Зокрема, було використано: «Повне зібрання законів Російської імперії» [22], «Зібрання наказів і розпоряджень уряду» [26]. Ця група джерел має ґрунтовний фактичний матеріал, який дозволяє прослідкувати складні процеси в економіці країни у досліджуваній період. Крім цього дана група документів підтверджує думку, що саме в цей час, за активної участі С.Ю. Вітте, остаточно формується торгівельне, митне та банківське законодавство, а також те, що починаючи із другої половини 1890-х рр. С.Ю. Вітте перетворився в противника общини і став продовжувати проводити курс М.Х. Бунге [32] в сфері аграрного законодавства: добився полегшення паспортного режиму, являвся ініціатором проекту переходу селян до індивідуальної земельної власності, скасував кругову поруку. За його ініціативи були прийняті закони про нормування робочого дня і про виплати компенсації робітникам, які отримали каліцтво на виробництві.

Другу групу джерел становлять доповіді [14; 15; 16] міністра фінансів С.Ю. Вітте царю за 1890-ті рр., а також його записки [17; 18; 23]. Їх зміст дає можливість зрозуміти мотиви та механізм роботи С.Ю. Вітте, виявити суперечності будь-якої реформаторської діяльності

С.Ю. Вітте. Частина таких документів з'явилася на світ завдяки боротьбі С.Ю. Вітте з консервативними колами. Саме тому у 1898-1900 рр. на світ з'явилося дві доповіді С.Ю. Вітте царю «Про необхідність прийняття і виконання визначеної програми торгово-промислового розвитку імперії» [16] і «Про становище нашої промисловості» [15]. Ці документи були основою для програми модернізації Росії С.Ю. Вітте.

До третьої групи джерел належать матеріали фінансових та промислових організацій тих часів – це, насамперед, праці і матеріали Імперського вільного економічного товариства [29], Зібрання економістів [27], З'їздів представників промисловості та торгівлі [25]. Це різного роду звіти та доповіді, на яких обговорювалася грошова реформа, торгово-промислова політика, роль іноземного капіталу в економіці. Частина цих матеріалів є в дослідженні М.І. Туган-Барановського [30].

Четверта група – це власне праці С.Ю. Вітте та його мемуари [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; Найбільший інтерес для розуміння економічних та політичних поглядів являють собою його лекції про народне господарство, вони допомагають з'ясувати погляди С.Ю. Вітте на майбутнє країни, містять думки про заходи на укріплення самодержавства [6]. До цієї групи потрібно віднести мемуари М. Ковалевського [20], В. Коковцева [21], Ф. Тернера [28].

П'яту групу джерел становлять статистичні матеріали [30].

Шоста група джерел – це матеріали тогочасної періодичної преси [13, 19, 31].

Підсумовуючи, вкажемо, що ми намагалися не давати переваги будь-якій групі джерел, вважаючи, що тільки комплексне їх вивчення допоможе об'єктивно та всебічно висвітлити тему роботи. Підсумовуючи аналіз джерельної бази дослідження, необхідно зауважити, що зазначенні вище джерела дали змогу відтворити суперечливу картину реформування Російської імперії С.Ю. Вітте.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали дипломної роботи можуть бути використані при вивченні історії Росії даного періоду.

Апробація дослідження. Основні положення даної дипломної роботи було оприлюднено на двох наукових конференціях: на підсумковій студентській конференції Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, яка відбулася 13 квітня 2016 р., та на міжнародній науково-практичній

конференції у м. Києві, яка відбулася 1 квітня 2016 р. За результатами роботи конференцій було опубліковано дві статті [56, 57]

Структура дослідження побудована за тематичним принципом. Вона включає в себе вступ, п'ять розділів, одинадцять підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Витте С. Воспоминания: В 3-х т. – Т.І (1849 – 1894 pp.). Детство. Царствования Александра II и Александра III. / С. Витте. – М: Соцэкгиз, 1960. – 555 с.
2. Витте С. Воспоминания: В 3-х т. – Т.ІІ (1894 – октябрь 1905 pp.). Царствование Николая II / С. Витте. – М: Соцэкгиз, 1960. – 639 с.
3. Витте С. Воспоминания: В 3-х т. – Т.ІІІ (17 октября 1905 – 1911 pp.). Царствование Николая II. / С. Витте. – М: Соцэкгиз, 1960. – 723 с.
4. Витте С. Записка по крестьянскому делу / С. Витте. – СПб., 1904. – 106 с.
5. Витте С. Избранные воспоминания. 1849-1911. / С. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 718 с.
6. Витте С. Конспект лекций о государственном и народном хозяйстве, читанных Великому князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 годах / С. Витте. – СПб., 1912. – 485 с.
7. Витте С. Крестьянский вопрос: Письмо С.Ю. Витте императору Николаю II / С. Витте. // Гудок. - 1992. – 1 апреля. – С. 24-32.
8. Витте С. Национальная экономика и Фридрих Лист / С. Витте. / В поисках своего пути: Россия между Европой и Азией. Хрестоматия по истории российской общественной мысли XIX и XX веков: Для высших учебных заведений // В 2-х частях. Сост. Н.Г. Федоровский. – М.: Наука, 1994. – Ч.1. – 405 с.
9. Витте С. Некоторые соображения о причинах дефицитности русской железнодорожной сети / С. Витте. – СПб., 1910. – 12 с.
10. Витте С. По поводу непреложности законов государственной жизни / С. Витте. – СПб., 1914. – 58 с.
11. Витте С. Принципы железнодорожных тарифов по перевозке грузов / С. Витте. – Киев, 1883. – 280 с.
12. Вопросы экономической жизни в обсуждении Собрания экономистов. – СПб., 1911. – Т.1. – 480 с.

13. Воронцов В. «Вся Россия продается, не правда ли?» Золотое нашествие / В. Воронцов // Неделя. – 1897. – №6. – С.18-27.
14. Всеподданейший доклад министра финансов С.Ю. Витте «О государственной росписи доходов и расходов на 1892 г. – на 1893 г.» // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1893. – №1. – С. 2-15.
15. Всеподданейший доклад министра финансов С.Ю. Витте «О положении нашей промышленности» (февраль 1900г.) // Историк-марксист. – 1935. – Т.2-3. – С. 130-139.
16. Всеподданнейший доклад министра финансов С.Ю. Витте «О необходимости установить и затем непреложно следовать определенной программе торгово-промышленной политики империи» (февраль 1899 г.). – Материалы по истории СССР. – Т. 6. Вып. IV. – М.,1959. – С. 157-222.
17. Замечания министра финансов С.Ю. Витте на записку губернских предводителей дворянства «О нуждах дворянского землевладения» // Исторический архив. – 1957. – №4. – С. 122-155.
18. Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше утвержденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности, статс-секретаря С.Ю. Витте. – СПб., 1904. – С. 81-82.
19. Иностранные капиталы // Неделя. – 1898. – №26. – С.18-26.
20. Ковалевский М. С.Ю. Витте / М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1915. – №4. – С. 7-9.
21. Коковцов В. Из моего прошлого. Воспоминания. 1903-1919 гг. / В. Коковцев. В 2-х т. – М.,1992. – 240 с.
22. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3. – 1893-1903гг. – СПб., 1897-1905. [Электронный ресурс] – Адреса доступа: <http://www.runivers.ru/lib/book139> (Дата доступа 23.10.2015)
23. Представление министра финансов в Государственный совет «Об изменении штатов департамента торговли и мануфактур» 30 октября 1893 г. // Актуальные проблемы архивоведения и источниковедения. – М., 1983. – С.125-148.
24. Российское законодательство X-XX вв. - М., 1987. – 178 с.

25. Россия. Министерство финансов. Краткий исторический очерк столетней деятельности Министерства финансов. - СПб., 1903. – 201 с.
26. Собрание узаконений и распоряжений правительства при Правительствующем Сенате. – СПб., 1902. – 320 с.
27. Сословия России в конце XIX-начале XX вв. (Документы и материалы) / Под общ. ред. А. Бесова. – М., 1993. – 460 с.
28. Тернер Ф. Воспоминания Ф.Г. Тернера / Ф. Тернер: В 2-х т. – СПб., 1911. – 230 с.
29. Труды Имперского Вольного Экономического Общества. – СПб., 1897. – №4, июль-август. – С. 1-95, 147, 207, 311.
30. Туган-Барановский М. Статистические итоги промышленного развития России / М. Туган-Барановский. - СПб., 1989. – 356 с.
31. Янжул И. Ни себе, ни другим / И. Янжул. // Русь. – 1898. – 13 декабря. – С. 3-5.

НАУКОВІ МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

32. Бунге М. О финансовом положении России / Публикация А. Погребинского // Исторический архив. – 1960. – №2. – С. 12-24.
33. Абалкин Л. Экономические воззрения и государственная деятельность С.Ю. Витте / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1999. – № 4. – С. 4-26.
34. Алексеев А. Судьба реформатора в эпоху катаклизмов / А. Алексеев // Наука и жизнь. – 2007. – № 1. – С. 64-73.
35. Ананьич Б. Банкирские дома в России 1860 – 1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. Ананьич. – Л.: Наука. – 1991. – 230 с.
36. Ананьич Б. Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905 и 1917 годы / Б. Ананьич, Р. Ганелин // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 96-106.
37. Ананьич Б. Партия контрреформ (Третье поколение русских реформаторов) /Б. Ананьич // Родина. – 1992. – №2. – С. 6-12
38. Ананьич Б. Россия и международный капитал 1897-1914 гг. Очерки истории финансовых отношений / Б. Ананьич. – Л.,1970. – 420 с.

39. Ананьич Б. Сергей Юльевич Витте / Б. Ананьич, Р. Ганелин // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 32-52.
40. Ананьич Б. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. Ананьич, Р. Ганелин. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 430 с.
41. Ананьич Б. Опыт критики мемуаров С.Ю. Витте: (В связи с его публицистической деятельностью в 1907-1915 гг.) / Б. Ананьич, Р. Ганелин // Труды Ленинградского отделения Института истории АН СССР. – Вып. 5. – М., 1963. – 243 с.
42. Белихин В. Реформирование земельных отношений в России в XIX-XX вв. / В. Белихин. – М., 2000. – 320 с.
43. Белоусов Р. С.Ю. Витте - российский министр предприниматель / Р. Белоусов // Проблемы теории и практики управления. – 1994. – №2. С. 4-9.
44. Бовыкин В. Россия накануне великих свершений / В. Бовыкин. – М.: Наука, 1988. – 155 с.
45. Бовыкин В. Формирование финансового капитала в России, конец XIX в. – 1903 г. / В. Бовыкин – М., 1984. – 285 с.
46. Богданович А. Три последних самодержца / А.Богданович. – М. – Л., 1924. – 503 с.
47. Боголепов М. Финансы правительства и общественные интересы / М. Боголепов. – СПб, 1907. – 210 с.
48. Боханов А. Правил - как завещал отец? / А. Боханов // Родина. – 1994. – №1. – С. 56-60.
49. Боханов А. Русский Бисмарк / А. Боханов // Родина. – 1996. – №2. – С. 77-83.
50. Боханов А. Сергей Юльевич Витте / А. Боханов // Российские реформаторы, XIX – начала XX в. – Москва: Междунар. отношения, 1995. – 317 с.
51. Брандт Б. Финансовая политика и таможенное покровительство / Б. Брандт. – СПб., 1904. – 156 с.
52. Браславский Д. Уроки Сергея Юльевича Витте / Д. Браславский // Бизнес. – 1994. – №3-4. – С. 57-59.
53. Бутми Г. Итоги финансового хозяйства с 1892 по 1903 гг. / Г. Бутми. – СПб., 1904. – 179 с.

54. Бутми Г. Золотая валюта / Г. Бутми. – СПб., 1904. – 120 с.
55. Бутов Я. Таможенная политика России и ее осуществление во второй половине XIX в. / Бутов Я. – М., 1995. – 290 с.
56. Варгатий А. С.Ю. Вітте – будівничий російської імперії / А. Варгатий // Вісник студентського наукового товариства інституту історії, етнології і права. – Вип. 13. – Вінниця, 2016. – С. 88-95
57. Варгатий А. Фінансова реформа С.Ю. Вітте. «Ренесанс» російського рубля / А. Варгатий // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. – С. 6-9.
58. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / В. Витчевский. – СПб., 1909. – 340 с.
59. Власенко В. Денежная реформа в России. 1895-1898/ В. Власенко. – Киев, 1949. – 217 с.
60. Водовозов В. Граф С.Ю. Витте и император Николай II / В. Водовозов. – М., 1992. – 117 с.
61. Воронов Л. Иностранные капиталы в России / Л. Воронов. – М., 1901. – 26 с.
62. Воронов Л. Свободная торговля и покровительственная политика в России. Доклад Московскому обществу для содействия русской промышленности и торговле / Л. Воронов. – М., 1891. – 30 с.
63. Вронский О. Крестьянство и власть (1900-1923) / О. Вронский. – Тула: ТО ИРО, 1993. – 137 с.
64. Гиндин И. Об основах экономической политики царского правительства в конце XIX – начале XX вв. / И. Гиндин // Материалы по истории СССР. – М., 1959. – С. 159-165.
65. Даниэльсон Н. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства/ Н. Даниэльсон. – СПб., 1893. – 146 с.
66. Дейкин А. Великий эконо́м самодержавия / А. Дейкин. // Проблемы теории и практики управления. – 1997. – №4. – С. 14-19.
67. Добнін Л. Рубель був сталою валютою / Л. Добнін // Гроші та кредит. – 1996. – № 8. – С. 63-68.

68. Дякин В. Деньги для сельского хозяйства: Выбор пути экономического развития России 1892-1914 / В. Дякин // История СССР. – 1991. – № 3. – С. 64-82.
69. Дякин В. С. Деньги для сельского хозяйства. 1892-1914 гг.: (Аграрный кредит в экономической политике царизма) / В. Дякин. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 1997. – 356 с.
70. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства. Выбор пути экономического развития России 1892-1914 гг. / В. Дякин // История СССР. – 1991. – №.3. – С. 34-42.
71. Игнатъев А. С.Ю. Витте - дипломат/ А. Игнатъев. – М., 1989. – 336 с.
72. Ильин С. Витте / С. Ильин. – М.: Молодая гвардия; Изд. 2-е, испр. – 2012. – 511 с.
73. История таможенного дела и таможенной политики России. – М.,1995. – Ч.1. – 340 с.
74. Канн С. С.Ю. Витте и создание Комитета Сибирской железной дороги / С. Канн. [Электронный ресурс] – Адреса доступа: <http://www.prometeus.nscru/works/vitcom.ssi> (Дата доступа 23.10.2015)
75. Корелин А. Реформы С.Ю. Витте и модернизация России / А. Корелин. // Вестник Российского гуманитарного фонда. – 1997. – №4. – С. 18-25.
76. Корелин А. С.Ю. Витте – финансист, политик, дипломат / А. Корелин, С. Степанов. – М.: Терра, 1998. – 464 с.
77. Корелин А. Сергей Юльевич Витте. Россия на рубеже веков: исторические портреты / А. Корелин. – М., 1991. – 345 с.
78. Кризис самодержавия в России (1895-1917) / Под ред. В.С, Дякина. – Л.,1984. – 560 с.
79. Лебедев В. Местные комитеты Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902-1904 гг.) / В. Лебедев // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 58-69.
80. Ленин В. Планы министра-клоуна / В. Ленин. // Полн. собр. соч. (5 издание). – Том 12 (октябрь 1905 – апрель 1906). – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 576 с.

81. Ленин В. Российская буржуазия и российский реформизм / В. Ленин. // Полн. собр. соч. – Том 12 (март – сентябрь 1913 г.). – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 336 с.
82. Марков Л. Очерки по истории таможенной службы / Л. Марков. – Иркутск, 1987. – 380 с.
83. Мартынов С. Государство и экономика: система С. Ю. Витте / С. Мартынов. – СПб. : Наука, 2002. – 405 с.
84. Материалы по денежной реформе 1895-1897 гг. / Под ред. проф. А.И. Буковецкого. – М., 1922. – 430 с.
85. Мигулин П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893-1902) / П. Мигулин. – Харьков, 1926. – 156 с.
86. Миронов Г. Государи и государевы люди: Портреты в контексте истории / Г. Миронов. – М.: Издательство «Март», 1999. – 256 с.
87. Муравьева Л. Золотой рубль С.Ю.Витте / Л. Муравьева // Деньги и кредит. – 2003. – №3 – С. 69-72.
88. Пашенцев Д.А. Особенности правового регулирования денежного обращения в Российской империи второй половины XIX - начала XX века / Д. Пашенцев // История государства и права. – 2008. – № 7. – С. 52-54.
89. Расков Н. Контуры политико-экономической системы С. Ю. Витте [Электронный ресурс] / Н. Расков // Проблемы современной экономики. – 2002. – № 1. – Режим доступа : <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=37>
90. Роєнко В. Грошові реформи кінця XIX – початку XX ст. та їх роль у створенні стійкої валюти / В. Роєнко, Л. Добрик // Економічний аналіз. – 2010. – №7 – С. 109-111.
91. Романов Е. Попытки С.Ю. Витте открыть американский денежный рынок для русских займов (1898-1902 гг.) / Е. Романов, Б. Ананьич. // Исторический архив. – 1959. – №1. – С. 10-25.
92. Российские реформаторы (XIX - начало XX в.) / Сост. и отв. ред. А.П. Корелин. – М.: Международные отношения, 1995. – 320 с.
93. Рыбаченок И. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в. / И. Рыбаченок. – М., 1993. – 352 с.

94. С.Ю. Витте – выдающийся государственный деятель России: Тезисы докладов и сообщения научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения С.Ю. Витте. – СПб., 1999. – 287 с.
95. Священко З. Концепція модернізації російського села в «записці...» С. Вітте від 5 грудня 1904 р. / З. Священко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 94-98
96. Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. Сидельников. – М., 1980. – 288 с.
97. Сименкова Т. Денежная реформа С.Ю. Витте / Т. Сименкова // Банковские услуги. – 1995. – №1. – С. 37-40.
98. Симонова М. Кризис аграрной политики царизма накануне первой русской революции / М. Симонова. – М., 1987. – 260 с.
99. Сироткин В. Великие реформаторы России / В. Сироткин // Научн.-попул. серия «Экономика». - 1991. – №11. – С. 45-53.
100. Сироткин В. Граф Витте - цивилизованный индустриализатор страны / В. Сироткин // Свободная мысль. – 1992. – №18. – С. 73-83.
101. Соболев М. Очередные задачи реформы таможенного тарифа / М. Соболев. // Экономист России. – 1911. – №4. – С.1-3.
102. Соболев М. Таможенная политика России второй половины XIX века / М. Соболев. – Томск, 1911. – 886 с.
103. Соловьев Ю. Самодержавие, дворянство и проблема сближения с крестьянством в конце 19 – начале 20 в. / Ю. Соловьев // Реформы или революция? Россия 1861-1917. – М., 1994. – С. 100-111.
104. Струве П. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России / П. Струве. – СПб., 1894. – 120 с.
105. Струмилин С. Очерки экономической истории России и СССР / С. Струмилин. – М.: Наука, 1996. – 514с.
106. Суворин А. Почетная опала министра Витте / А. Суворин. // Семья и школа. – 1993. – №8. – С.44-45.

107. Тарле Е. С.Ю. Витте. Опыт характеристики внешней политике // Е. Тарле. Соч. – Т.5. – М.,1958. – С. 564-565.
108. Фридман М. Наша финансовая система / М. Фридман. – СПб.,1905. – 90 с.
109. Шарапов С. Бумажный рубль, его теория и практика / С. Шарапов. – СПб., 1895. – 58 с.
110. Шепелев Л. Акционерные компании в России / Л. Шепелев. – Л., 1977. – 180 с.
111. Шепелев Л. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики / Л. Шепелев. – Л., 1981. – 280 с.
112. Шишов А.В. Витте. Финансовый гений последних Романовых / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2004. – 432 с.
113. Юдина Т. О взглядах и деятельности С.Ю. Витте / Т. Юдина // Российский экономический журнал. – 1998. – №2. – С. 34-39.
114. Marks S. Road to Power. The Trans-Siberian Railroad and the Colonisation of Asian Russia. 1850-1917. – London, New-York, 1993. – 350 s.
115. Von Laue T.H. Sergei Wille and Industrialization of Russia. – London, New-York, 1963. – 236 s.
116. Rieber A. Patronage And Professionalism: The Witte System // Проблемы всемирной истории. – СПб., 2000. – С. 287-290